

“Ik ben er klaar voor”. De behouden thuiskomst als ultieme bestemming

EEN PLOTSELINGE DOOD

Enige tijd geleden stierf een vriend. Hij, ik noem hem V, was drieënzeventig jaar geworden. Hij had een mooie loopbaan als advocaat achter de rug en had zich al enkele jaren teruggetrokken en zijn kantoor aan zijn kinderen overgelaten. Ik zag hem vaak. Samen met enkele andere vrienden op leeftijd troffen we elkaar gedurende vele jaren, soms drie keer in de week, in de late voormiddag in een stamcafé, zoals dat heet, om koffie en daarna een aperitief te drinken. We hadden het tijdens dit late ochtenduurkje niet zozeer over persoonlijke aangelegenheden, maar in de eerste plaats over onze lectuur, over juridische zaken, over de politieke actualiteit en vooral over thema's uit de sfeer van ethiek, geloof en religie. Het jaar voor zijn dood was V enkele keren niet aanwezig bij onze samenkomsten, omdat hij zich niet goed voelde.

Op een zomermiddag, een vrijdag die ik niet vlug zal vergeten, vroeg hij mij bij het afscheid nemen of mijn vrouw, die huisarts is, hem later in de middag zou kunnen ontvangen. Aangezien er die middag vrij spreekuur was, kon dit. Ik raadde hem aan iets eerder te komen, zodat hij niet te lang in de wachtkamer hoefde te zitten. Die middag is hij inderdaad gekomen en na de consultatie kwam hij bij mij in de tuin. We hadden nog een nagesprek over hetgeen die ochtend in het café aan bod was gekomen. Hij vertelde mij ook dat hij de laatste tijd wat meer last had van een lichte beklemming in de borststreek. Om *zijn* vrouw tevreden

te stellen was hij naar *mijn* vrouw gekomen, die hem eens moest ausculteren. Elk ander onderzoek weigerde hij, zo vertelde mijn vrouw achteraf, ook het verrichten van een elektrocardiogram. Van enige onrust merkte ik op het eerste oog niets. Die had mijn vrouw echter wel vastgesteld, maar tegen mij zei V dat hij eigenlijk wel gerust was. En toen vertrouwde hij me iets toe dat me verwonderde. Hij herhaalde dat hij gerust was en dat hij “er klaar voor was”. Die enkele woorden sprak hij uit alsof hij zichzelf een bekentenis verplicht was. Daarna nam hij afscheid, hield mijn hand wat langer vast dan gewoonlijk en omhelsde mijn vrouw. Ik heb hem daarna nooit meer teruggezien.

Na een lange wandeling 's anderendaags aan zee was hij opnieuw onwel geworden. Hij werd voor verder onderzoek in het ziekenhuis opgenomen, maar er scheen weer niets alarmerends te zijn. Toen men echter, op de dag van zijn ontslag, zijn ontbijttafel kwam afruimen, troffen verpleegkundigen hem dood aan.

IK BEN ER KLAAR VOOR

Het zinnetje “ik ben er klaar voor” is mij tot op vandaag bijgebleven. Het verdient enige nabeschouwing, vooral omdat V enkele maanden voordien had opgemerkt dat niemand zich op de dood voorbereidt, maar dat ieder mens, hoe oud ook, steeds leeft alsof er nooit een einde aan komt. Hij had deze opmerking gemaakt naar aanleiding van het hoofdstuk ‘De voorbereiding op het afscheid’ uit mijn toen pas verschenen boek *Over de levensloop*.¹ Nu weet iedereen met enige ervaring met oudere, maar daarom nog geen zieke, patiënten dat dit niet zo is. Er zijn mensen die rustig oud worden en sterven. Er zijn mensen die op het heengaan zijn voorbereid. Er zijn heel wat mensen – daarom nog geen stervenden en zieken – die leven alsof er nooit een einde aan hun bestaan komt. En er zijn mensen die gelaten zijn en aanvaarden wat er komen zal. Ik hoorde toen in V's stem een zekere heftigheid, alsof hij zich tegen een bepaalde gedachte moest verweren. Aan die reactie moest

ik die vrijdagavond terugdenken, toen ik over de woorden “ik ben er klaar voor” bleef mijmeren. Ik dacht bij mezelf, kijk eens aan, V is veranderd.

Ik meen in het zinnetje “ik ben er klaar voor” een dubbele betekenis te kunnen onderscheiden. Het gaat hier dan om onderscheidingen die elkaar niet hoeven uit te sluiten, integendeel. De ene kan bij de andere aansluiten of er zelfs in opgaan. Misschien is het beter van betekenisniveaus of van dimensies te gewagen.

Er is vooreerst de voor de hand liggende psychologische betekenis dat V zijn leven als afgesloten en voltooid ervoer, alsof hij liet verstaan dat de dood geen spelbreker was of geen spelbreker meer kon zijn. Zijn leven was immers afgerond, volledig, voltooid. Hij had de kinderachtige houding van het ‘eeuwig jong zijn en blijven’ overwonnen en hield zich niet krampachtig vast aan het leven met zijn aardse projecten en wereldse prestaties. Hij kende niet die groteske doodsangst van degenen die elke vergankelijkheid ontkennen, wel de gelatenheid die volgt op het afstand nemen en het zich onthechten, wat niet uitsluit dat zo iemand enige droefheid beleeft, omdat hij met zijn naderend heengaan bepaalde mensen van wie hij houdt moet verlaten – geliefden, zoals zijn vrouw en zijn kinderen, die de pijn van het alleen zijn zullen ervaren. Kortom, het zinnetje drukte uit dat hij, nu hij de activistische illusies achter zich had gelaten, met zichzelf in het reine verkeerde.

Deze psychologische betekenis heeft ook een moreel luik. “Ik ben er klaar mee” kan inhouden: ik heb mijn opdracht vervuld en heb bereikt wat ik diende te bereiken, ik heb mijn plicht gedaan en ik hoef me niets te verwijten. Naast deze retrospectieve zelfbeoordeling die we niet uitsluitend als louter narcisme moeten afdoen, is er ook het onderkennen van de prospectieve verantwoordelijkheid: voor anderen heb ik de weg kunnen voorbereiden door zelf een verantwoordelijke erflater te zijn, door voor een nalatenschap te zorgen en door niet alles voor mezelf te bewaren. We gaan immers niet alleen als erfgenamen door het

leven, maar ook als erflaters. In deze prospectieve verantwoordelijkheid gaat de primaire aandacht naar de ander. Dit geeft aanleiding tot een fundamentele tevredenheid die we bij sommige ouderen kunnen constateren en die we onmogelijk kunnen gelijkstellen aan wat we denigrerend met zelfgenoegzaamheid bedoelen.

Gezien de bijzonder gelovige levenshouding van V, moeten we echter ook een tweede dimensie in overweging nemen. Het zinnetje houdt dan in dat hij nu klaar is om voor de Opperste Rechter te verschijnen, wat dit ook moge betekenen. Ik houd hier rekening met V's levensloop die een merkwaardige, maar toch niet zo'n ongewone, geschiedenis bevat. Van katholieke komaf, verliest hij op jongvolwassen leeftijd alle voeling met geloof en kerkelijkheid tot hij, na een atheïstische, opstandige en nihilistische periode waarin esthetische genietingen en professionele successen van het grootste belang worden geacht, tot het inzicht komt dat (de zin van) het leven, waaraan hij zo gehecht is, aan hem voorbijgaat. Leven in de versnippering en verstrooiing creëert uiteindelijk slechts onrust. Dat het bestaan alleen maar *dat* zou zijn, betekende voor hem op een bepaald ogenblik een ongehoord diepe ontgoocheling. Na een crisisperiode keert hij zich af van het leven tussen succesvolle confraters en mondaine kunstliefhebbers, en wendt hij zich tot wat hij het Andere noemde. Hij weet zich uit de spirituele duisternis te redden door lectuur en gesprekken, door bezinning en de herontdekking van het gebed. Hoewel hij de revolve tegen elke klerikale bevoogding begrijpt, is het blasfemische atheïsme voor hem ronduit potsierlijk en acht hij de religieuze meditatie en het sacramentele leven als het belangrijkste wat hem te doen staat.

HERBERG

Het zinnetje “ik ben er klaar voor” begrijpen we dus in een dubbele dimensie: zowel “met mijn leven ben ik klaar” als “ik kan het nu aan ter bestemming te komen”. We kunnen

het ook begrijpen in de vorm van een tweevoudig geherbergd zijn, waarbij we rekening moeten houden met de niet zo vreemde paradox dat we de tweede herberg slechts bereiken als we de eerste verlaten. Dit vergt enige toelichting, waarbij ik van enkele filosofische omwegen gebruik maak.

De tijd van het professionele succes en van de artistieke en esthetische genietingen noemde V zijn woestijnperiode, waarin hij eerder doolde dan dat hij inzicht en rust vond. Hij wist zich niet geherbergd, hij had daar ook geen behoefte aan, hoewel hij aan bepaalde bezittingen in zijn omgeving, vooral hedendaagse kunstwerken, gehecht was. Hij kwam echter tot het inzicht dat het *levensdecorum* van schone en waardevolle voorwerpen slechts esthetisch is en geen enkel beroep doet op engagement en geloven. Dat betekent een vertoeven tussen de dingen die alleen maar waardevol in en voor zichzelf zijn. Zij kunnen de beschouwer gevangen houden in de ban van de roes en de vervoe-ring.

Wanneer zulke voorwerpen uiteindelijk ook begeerde objecten worden, voelt de bezitter, als een verzamelaar, zich gedreven om meer van zulke voorwerpen te bezitten, omdat het begeren eveneens boeit en aanzet tot nog meer begeren. Verwerven wordt dan een passie, een activistische bezigheid die ons van het ene naar het andere jaagt en waarbij het bezit voorwaarde wordt voor het zich aanschaffen. Ook kennis verwerven uitsluitend omwille van de kennis rekenen we tot deze passie, die steeds dat knagende gevoel kent van ‘het is nooit genoeg, het kan nooit genoeg zijn, het mag nooit genoeg zijn’.

OP WEG

Van iemand die steeds bedrijvig is en altijd aan de weg timmert kunnen we zeggen dat hij of zij steeds op weg is. De gedachte ‘steeds op weg te zijn’ en de idee die eigen weg bovendien zelf te blijven uitbouwen, gelden als humanistische idealen. Wie kent er niet het besef dat dynamisch zijn

belangrijker is dan passiviteit? Wie koestert niet dat ideaal van het steeds in beweging willen blijven, van het vinnig reageren op wat op ons afkomt, van de progressieve ontwikkeling en van de zelfontplooiing? We moeten al onze mogelijkheden verwerkelijken, zoals alles in het economische, politieke, technologische en wetenschappelijke leven steeds in ontwikkeling moet zijn. Elke aarzeling en elk oponthoud zou wel eens van zwakheid, van een naderende stagnatie of zelfs van achteruitgang kunnen getuigen. Ja, dit kan zelfs op iets wijzen dat op sterven en dood lijkt, en dit *kan* niet als we steeds op weg moeten zijn, als we steeds naar hogere niveaus moeten opklimmen, als we aan dat klimmen geen eind mogen stellen. Franz Kafka heeft dit in een nagelaten tekst treffend geëvoceerd: “Zolang je niet met klimmen ophoudt, houden de trappen niet op, onder je stijgende voeten groeien zij omhoog.”²

THUIS ZIJN

Wie altijd op weg is, is nooit thuis. Is dat het doel van het ideaal ‘steeds op weg te zijn’? Staat de passie van de progressie en van het verwerven van het nieuwe niet haaks op het “ik ben er klaar voor”? Wie daarentegen afrondt of voltooit, die beëindigt bepaalde activiteiten. Zodra hij van oordeel is dat de weg niet belangrijker is dan de bestemming, onderkent hij een passiviteit die anderen wel eens zou kunnen irriteren. In de ogen van die anderen ziet hij soms het verwijt dat hij alleen nog een afwachtende en ontvankelijke houding aanneemt, niet langer nieuwsgierig is in de zin van de vrijblijvende gretigheid naar het nieuwe. Misschien moet hij de beschuldiging aanhoren dat hij zich van de wereld afwendt en voor de weg geen belangstelling toont.

Het is waar, zo iemand weet zich niet langer gedreven door het verwerven en verzamelen, zo iemand gaat niet meer op avontuur. Niettemin accepteert zo iemand wat gegeven is. Hij aanvaardt het misschien zelfs als een ge-

schenk, waarvoor hij eerder dankbaar dan mismoedig is. Van enig misprijzen voor het aardse of het wereldse hoeft helemaal geen sprake te zijn. Alleen is hij begerig noch gulzig. Kunnen we nu zeggen dat zo iemand is thuis gekomen?

Denk ik aan V terug, dan geloof ik dat hij in deze betekenis alvast is thuis gekomen, in de zin dat hij zijn bestemming had bereikt en dat hij in die bestemming kon verwijlen. Er is een klassiek begrip dat dit typeert: gemoedsrust, de *tranquillitas animae*. 'Alvast' wil dit niet zeggen dat V het huis niet meer uitkwam en zich, van de wereld afgewend, in zijn zitkamer opsloot en onbereikbaar bleef voor om het even wie. Niettemin vertoefde hij graag thuis. Al zijn andere verblijfplaatsen had hij weggeschonken en van de hand gedaan. Zijn huis en in het bijzonder zijn zitkamer straalde iets uit – *un je ne sais quoi, un presque rien* – dat ondefinieerbaar kleine surplus dat alles anders maakt en dat in harmonie was met zijn gemoedsrust. Er waren sporen van zijn familiale en professionele leven te zien, maar zonder de overdadigheid van een melancholie of van een nadrukkelijke nostalgie. Er was wel enige milde zelfkritiek als een bezoeker waardering toonde over de aanwezige kunstwerken. Van sommige zei hij – niet zonder ironie – dat ze dateerden uit zijn esthetische, opstandige periode, maar dat hij nu zulke dingen niet meer zou kopen. Er was echter vooral ontvankelijkheid en gastvrijheid. Hij wist zijn bezoekers te verwelkomen en te onderhouden, en wie een beroep deed op zijn deskundigheid liet hij niet in de steek. Zoals hij thuis was, zo was hij, alsof er geen breuk of cesuur was tussen zichzelf en zijn huiselijke omgeving. De dingen waren zijn dingen die een geschiedenis hadden in zijn leven en in het leven van zijn gezinsleden. Deze harmonie, in de betekenis van zijn inpassing in de op elkaar afgestemde dingen van zijn wereld, was zijn aardse bestemming.

Dat V was thuis gekomen, zag ik ook aan de manier van zijn rustig flaneren door de straten van het centrum van de stad waar hij woonde. Hij was behoedzaam, maar daarom niet minder geïnteresseerd in wat er aan de gang was. Mij

leek duidelijk dat de stad een uitbreiding was van zijn huis, zoals zijn huis een verlengstuk was van zijn lichaam, dat op zijn beurt zijn levensloop als 'zijn-in-de-wereld' uitdrukte. Hij behoorde dus tot de stad, waar hij tegelijk sporen en uitdrukkingen van zijn bestemming vond, tussen de mensen en de dingen.

Hiermee wil ik stellen dat de thuiskomst zich niet laat herleiden tot een aankomen bij en een binnentreden in de eigen woonstee, zoals men in de gewone zin thuis komt als het terugkeren naar de verblijfplaats na een of andere activiteit waarvoor men die verblijfplaats moest verlaten. Wie is thuis gekomen, is overal thuis gekomen. Zo iemand weet zich ter bestemming. Plaatsen en momenten vormen een eenheid en ondergaan de metamorfose van deze eenheid.

TER BESTEMMING ZIJN

Juist omdat 'ter bestemming zijn gekomen' niet de zin heeft van een wereldvreemd isolement, is het ook niet een terechtkomen in een periode of ruimte van het onbestemde en van de verveling. Het is de angst van velen die de weg belangrijker achten dan de bestemming, omdat ze, eens ter bestemming, niets meer te doen zouden hebben. Op die manier zou de bestemming helemaal geen bestemming zijn, maar het oord van de onrust. Dan negeren of ontkennen we maar beter dat er een bestemming is.

We kennen de klacht van vele ouderen, die jammeren over het feit dat ze niets meer om handen hebben en dat ze nu nog alleen verstrooiing zoeken om niet echt te beseffen dat ze op hun dood wachten.

V was ter bestemming. Hij was er klaar mee en kon dus vertrekken. Zijn bestemming was niet een zich vastklampen aan zijn laatste woning, aan een harmonie en identiteit als doel. Zijn 'wonen thuis en in de stad' (of waar ook) was veeleer een 'bestemd zijn', een expressie van een vervulde levensloop en zinnebeeld van bevrijd zijn. In dit licht houdt

tevredenheid tegelijk in dat iemand vrede neemt met wat gegeven is en dat hij vrede kent.

Deze vrede is geen resultaat van een wilsact of van een eigenmachtige poging, de verworvenheid van een strategisch gerealiseerd programma of iets waarvoor we een handleiding kunnen raadplegen. Nee, V had alle aanspraak op zelfbepaling of zelfbeschikking opgegeven. Hij ervoer de vrede als dat wat de mens overkomt, zelfs als een geschenk, een wedervaren dat het leven, ondanks alles, verblijdt en waarvoor niet alleen hij, maar elke mens slechts dankbaar kan zijn. Het woord dat hij daarvoor gebruikt zal hebben – zoals ik hem heb gekend, twijfel ik daar niet aan – is een heel oud begrip uit de christelijke spiritualiteit, te weten *genade*. Hiermee heeft de traditie altijd bedoeld dat die vrede het onverdiende en onvoorwaardelijke geschenk is van God, van de Schepper als Schenker, of – en nu buiten de specifiek christelijke sfeer – van de Natuur. Genade en vrede zijn dus geenszins producten van het menselijke beslissen of proberen.

BEHOUDEN THUISKOMST

Is het ter bestemming komen – de behouden of ultieme thuiskomst – nu niet een ‘bestemd zijn voor’ en een ‘vervuld zijn van’ de vrede die we tegelijk de *kwintessens* van het wonen kunnen noemen? Martin Heidegger heeft het wonen ooit meesterlijk geëvoceerd in wat hij *das Geviert* heeft genoemd. Het betreft de werkzaamheid van de herbergzame wereld die onthult dat we de stervelingen *begeleiden*, de aarde *redden*, de hemel *ontvangen* en op de goddelijken *wachten*.³ Aldus geformuleerd, zou het er wel eens op kunnen lijken dat aan dat begeleiden, redden, ontvangen en verwachten geen einde komt, alsof een *perpetuum mobile* aan het werk is, een eeuwige wederkeer van hetzelfde, zodat er van geen bestemming sprake meer kan zijn. Dat bedoelt Heidegger zeker niet. Het wonen, opgevat als onze wereldlijke verwerkelijking, krijgt in het hier door ons ont-

wikkelde perspectief – dat is niet langer Heidegger – zijn ultieme vervulling, zijn existentiële *kwintessens*, in de genade van de vrede. In die zin is de – in de *praxis* werkzame – samenhang van het begeleiden en redden, van ontvangen en verwachten het zinnebeeld van de vervulling van en door de genade van de vrede.

Het authentieke wonen is vredig en is door zijn onthallend en gastvrij karakter, ondanks mogelijke verschilpunten, op vrede gericht. Het is het feest van de vervulling van ons zijn als geschenk. Het is dan ook niet toevallig dat het avondmaal/Avondmaal het zinnebeeld bij uitstek van het gastvrije en perspectiefvolle wonen is. Het voortdurend op weg zijn is daartegenover een onderhouden, misschien wel een koesteren van het uitstel, ook het uitstel om toch maar niet ter bestemming te komen. Dat kan niet de bedoeling en de zin van het wonen zijn, want op die manier is het bestaan echt zinloos, zonder zin als oriëntatie naar een bestemming.

Dat we op een bepaald ogenblik, onverwacht en buiten onze wil, toch ter bestemming komen, vraagt om aanvaarding, besef en inzicht – hoe miniem ook. Daar moeten we, zoals V, klaar voor zijn – ja, niet zelden in weerwil van onze bedoelingen en neigingen. Wellicht zijn die aanvaarding en dat inzicht dat we ter bestemming zijn gekomen het laatste wat de wereld van ons kan verwachten. Tegelijk gaat het om de aanvaarding dat we voor de laatste drempel staan, de drempel voor de laatste poort, voor het heengaan naar de laatste herberg, waarover we vanuit onze intelligentie niets kunnen zeggen. Daarentegen kunnen we misschien wel zeggen dat in die zin een goede dood sterven ‘gelaten vrede nemen’ betekent, vrede met onze vervulde bestemming als aards en dus eindig bestaan. Maar nogmaals, dat hebben we niet in de hand, dat kunnen we slechts aanvaarden.

‘Er klaar voor zijn’ – is dat niet wat we iedereen toewensen? We kunnen tijdens een vriendenmaaltijd het glas heffen en zeggen dat we elkaar een goede gezondheid wensen of een lang en goed leven. Hiermee kunnen we niet bedoelen dat we hopen dat de ander eeuwig blijft rondlopen en misschien wel als een despoot of een knorrepot die niet sterven wil, eindeloos blijft doordrammen. We weten toch dat we alleen met stervelingen aan tafel zitten?

Iemand een goed leven toewensen houdt ook in dat we hopen dat de betreffende persoon zijn vervulde bestemming krijgt, maar zoiets zeggen we niet, dat klinkt te plechtstatig. Wat kan onze wens echter anders betekenen dan dat wij hopen dat onze gesprekspartner uiteindelijk vrede zal kennen – met de (onvermijdelijke) implicatie dat hij ooit met zijn leven klaar is, dat de dood voor de deur staat en dat hij met deze voltooiing vrede zal moeten nemen? Is dat niet de zin van de heildronk, erop drinken dat diegene die we in de ogen kijken zich in de *tranquillitas animae* zal verblijden?

We weten dat, helaas, niet iedereen die gemoedsrust kent. We moeten daar geen oordeel over uitspreken, alhoewel we soms echt in de verleiding kunnen komen dat wel te doen. V was op het einde van zijn leven voorzichtig tot het inzicht gekomen dat hij er klaar mee was. Maar we weten ook dat niet iedereen tot dit inzicht komt. Niet iedereen ziet de tekenen dat een naaste zijn bestemming aan het bereiken is. Afgezien van diegenen die hun bestemming hardnekkig ontkennen of menen dat ze, potsierlijk, nog ‘van alles’ te doen hebben, zijn er mensen die, meestal zonder veel omhaal, aan het inpakken zijn, als het ware hun koffers nemen voor hun laatste reis. Dit kan duizend-en-een vormen aannemen. Allerlei ziektefenomenen begeleiden dit laatste stukje weg, alsof het sterven van de ziekte gebruik maakt, in tegenstelling tot wat men meestal populair-medisch denkt, namelijk dat men aan een ziekte over-

lijdt. We kennen allemaal de vanzelfsprekende, maar voor mij – zeker in een aantal gevallen – vreemde vraag: “waar-aan is hij/zij gestorven?” Deze vraag heeft geen oog voor het feit dat we uiteindelijk allemaal *stervelingen* zijn, alsof er *per se* een ziekte moet zijn om aan te kunnen overlijden. Hiermee wil ik overigens niet beweren dat er nooit ziekten zijn waardoor we overlijden.

De reiziger die aan zijn laatste reis begint weet het vaak niet van zichzelf dat hij gaat, maar verneemt meestal van een arts of van diegene die hem nabij is dat hij aan een ‘fatale’ ziekte lijdt. Het lijf, dat meer is dan een lichaam dat we hebben en dat niet tot een systeem van organen te herleiden valt, *weet* echter beter. De omgeving ziet het (soms), ook de artsen en de verpleegkundigen zien het (soms), dat iemand er *lijfelijk* mee klaar is om de consequentie van het einde van de weg te aanvaarden: om te sterven.

THUISKOMST IN DE ULTIEME HERBERG

De behouden thuiskomst die we hier in de eerste plaats aan de hand van een levensverhaal hebben besproken en die we op symbolische wijze hebben herkend in het zinnetje “ik ben er klaar mee”, heeft een dubbele dimensie.

In bovenstaande analyse heb ik een onderscheid gemaakt tussen enerzijds een psychologische, ethische en levensbeschouwelijke dimensie en anderzijds een metafysische en religieuze dimensie. In onze humanistische tijd raakt de eerste dimensie in toenemende mate verzelfstandigd, zodat het ‘er klaar *mee* zijn’ de overhand krijgt op het ‘er klaar *voor* zijn’. Aanvaarding en vrede kunnen nemen met het leven dat we hebben gekend, vormen de tevredenheid die we iedereen toewensen. Ook dit is een behouden thuiskomst.

Er is echter meer, waarvoor we nauwelijks de passende woorden vinden. Over de metafysisch-religieuze dimensie kunnen we alleen in de taal van de hoop spreken. We hopen – en bijgevolg geloven we in dat perspectief – dat de aardse

gemoedsrust, zonder die te misprijzen, toch niet bepalend is, maar dat op het einde van de weg, hoe dan ook, de te overschrijden drempel ligt naar een behouden thuiskomst voor iedereen, een thuiskomst die sommigen Verlossing noemen, anderen een Terugkeer, nog anderen een Opgaan in het Al, maar waarover we nauwelijks iets meer kunnen zeggen. We noemen het de behouden thuiskomst in de ultieme Herberg.

LITERATUUR

- M. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen: Neske 1985, p. 145; vertaling: *Over denken, bouwen, wonen. Vier essays*. Nijmegen, SUN 1991, p. 52, 1987, p. 1154).
- F. Kafka, *Beschreibung eines Kampfes*. Z.p.: Fischer 1980; vertaling in F. Kafka, *Verzameld werk*. Amsterdam: Querido 1987.
- J. De Visscher, *Over de levensloop. Een cultuurkritisch essay over de kinderjaren, de studietijd, de volwassenheid, de ouderdom*. Kapellen: DNB/Uitgeverij Pelckmans, Kampen: Uitgeverij Kok Agora 1990.

NOTEN

- 1 De Visscher (1990).
- 2 Kafka (1987: 1153). Vertaling van: “Solange du nicht zu steigen aufhörst, hören die Stufen nicht auf, unter deinen steigenden Füßen wachsen sie aufwärts” (Kafka 1980: 106).
- 3 M. Heidegger (1991: 1154).